

Keysâniyye'nin Teşekkülü ve İlk Şîlik

Hakan KELEŞ

Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, Konya, Türkiye.

hakan_keles42@hotmail.com (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Makale Bilgileri

Öz

Makale Geçmişi

Geliş: 19.02.2021

Kabul: 02.05.2021

Yayın: 30.06.2021

Anahtar Kelimeler:

Şîlik,

Fırka,

Keysâniyye,

Muhtâr,

İmâmet.

Keysâniyye, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imâmeti düşüncesiyle Hicri I. asrın son çeyreğinde ortaya çıkan ilk Şîî fırkalardan biridir. Keysâniyye fırkası Muhtâr es-Sakafî'nin tabileri olarak isimlendirilmiştir. Başta Muhammed b. el-Hanefiyye'nin siyasi tavrı olmak üzere onun Muhtâr es-Sakafî ile ilişkisini tesbit etmek Keysâniyye fırkası açısından büyük bir önem arz etmektedir. Ayrıca fırkanın teşekkülünde Muhtâr es-Sakafî'yle birlikte Ebû Amra Keysân ismi öne çıkmaktadır. Onun, Muhtâr'la birlikte öldüğüne dair bir kanıt bulunmaması daha sonra taraftarları arasında etkin bir rol üstlenme ihtimalini akla getirmektedir. Bunun yanı sıra Ebû Amra Keysân'ın aşırı fikirlerinin tesiriyle ortaya çıkan Keysâniyye'nin teşekkül sürecini anlamak bir nevi Şîlik tarihine ışık tutmak anlamına gelmektedir. Nitekim İbnü'l-Hanefiyye'nin oğlu Ebû Haşim'in imâmeti vasiyet ettiğine dair bilgiler Şîî ayrışmaya da işaret etmektedir. İmametın nass ve ta'yinle Hz. Ali ve evlâdına hasredilmesinde önemli bir etkiye sahip olan vasiyet düşüncesinin Keysâniyye ve galî fırkalar içinde tezahürü söz konusudur. Şîliğin itikadi esaslarından biri olan imâmet inancı bu dönemde gelişmeye başlamıştır.

The Formative Period of Kaysaniyya and the First Shiite

Article Info

Abstract

Article History

Received: 19.02.2021

Accepted: 02.05.2021

Published:

30.06.2021

Keywords:

Shia,

Sect,

Kaysaniyya,

Mukhtar,

Imamate.

Keysaniyya is one of the first Shiite sects that emerged in the last quarter of the first century of the Islamic calendar, with the idea of the imamate of al-Hanafiyya. Keysaniyye party was named as subordinates of Mukhtar al-Thaqafi. Mohammed is of great importance for the Keysaniyya party to determine the political attitude of al-Hanafiyya and its relationship with Mukhtar al-Thaqafi. In addition, the name of Abu Amra Keysân stands out with Mukhtar al-Thaqafi in the formation of the party. The lack of evidence that he died alongside the Mukhtar suggests the possibility of later taking an active role among his supporters. In addition, the formation process of Keysaniyya, which emerged with the influence of Abu Amra Keysan's extreme ideas, is a means that sheds light on the history of Shiism in a way. As a matter of fact, the information that al-Hanafiyya's son Abu Hashim bequeathed to the imam also points to the Shiite division. There is a manifestation of the thought of testament, which has an important effect on devoting to Ali and his children, in Keysaniyya and galî sects. The belief of imam, one of the creed of Shiism, developed in this period.

Atıf/Citation: Keleş, Hakan. "Keysâniyye'nin Teşekkülü ve İlk Şîlik". *akif* 51/1 (2021), 96-115.

DOI: <http://dx.doi.org/10.51121/akif.2021.17>

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

Hız. Muhammed'in (sav) vefatından itibaren, henüz o defnedilmeden Müslümanlar ilk olarak hilâfet meselesi üzerinde ihtilafa düşmüştür. Ensârdan bir grubun Benî Saide gölgeğinde (Sakîfe'de)¹ toplandığı ve bir lider seçmek için aralarında münakaşa ettikleri bilinmektedir. Hız. Ömer ve Hız. Ebû Bekir'in Sakîfe'ye gelmesiyle hilâfet konusundaki tartışmanın şiddeti daha da artmıştır. Başta Hız. Ali olmak üzere Haşimoğullarının bulunmadığı bu toplantıda öne sürülen hilâfet hakkındaki görüşleri üç grupta incelemek mümkündür. Bu görüşler; imâmeti Kureyş kabilesine inhisar edenler, imâmeti ensâra hasredenler ve son olarak imâmeti "bir emir sizden bir emir bizden" anlayışı ile muhacir ve ensâr arasında paylaşılmasını isteyenler şeklindedir.² Bu toplantı sonucunda Hız. Ebû Bekir Müslümanların ilk halifesi olmuştur.

Hulefa-i Raşidîn'in ilki olan Hız. Ebû Bekir'den (r.a) sonra imâmet konusu hep tartışılmalıdır. Hız. Ömer, istihlâf ile yani Hız. Ebû Bekir'in kendisinden sonra yerine geçecek kişi olarak onu belirlemesiyle halife olmuştur. Hız. Ömer döneminde hilâfet hakkında Kureyş ve çevresinde herhangi bir çatlak sesin çıkmadığı görülmektedir. Nitekim bu dönemde Irak'ın büyük bölümü fethedilmiş, ileride siyasi arenada önemli bir etken olacak olan Kûfe vb. yeni şehirler inşâ edilmiştir. Yani insanların zihni, fetihler ve imar faaliyetleriyle meşgul olmuştur. Fakat Hız. Ömer'in vefat etmeden önce hilâfet hakkında selefinden farklı bir uygulama ortaya koymasıyla durum biraz farklılaşmaya başlamıştır. O, "Şûra" olarak bilinen altı kişilik bir heyet belirlemiş, halifenin belli şartlar altında bu heyet içerisinden seçilen kişiye tevdi' edilmesini istemiştir.³ Onun tercih etmiş olduğu bu yöntem Emevi-Haşimi mücadelesinin fitilinin ateşlenmesi anlamına da gelmektedir. Nitekim hilâfet için oluşturulan heyette Hız. Ali ve Hız. Osman'ın en güçlü adaylar olması dikkat çekmektedir. Hatta bazı müellifler, heyette bulunanlar arasındaki akrabalık ilişkisini de göz önüne alarak Hız. Ömer'in, şûradaki seçimde bir eşitlik olması durumunda Abdurrahman b. Avf'ın desteklediği kişinin halife olmasını talep etmesini Hız. Ali'ye karşı bir art niyet olarak değerlendirmektedir. Yani Hız. Ömer'in bu heyeti kasten oluşturduğu iddia edilmektedir. Nitekim Şîf müelliflerin çoğu bu görüştedir.⁴

Hız. Ali'nin hilâfet makamındaki arzusu ise önceden bilinen bir husustur. Hız. Ali'nin Sakîfe olayında Hız. Ebû Bekir'e biatten kaçındığı, İbn Zübeyr başta olmak üzere

¹ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemû'l-Bûldân* (Beyrut: Daru'l-Sâdır, 1995), 3/229.

² Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Darû'l-Türâs, 1988), 5/265; Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Tarihû't-Taberî* (Beyrut: Daru't-Türâs, 1387), 3/203-210; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî, *Kitâbü'r-Ridde* (Beyrut: Darû'l-Garbû'l-İslamî, 1990), 34-39.

³ et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 4/227-229.

⁴ Çağdaş Şîf müelliflerden olan Şeyh Muzaffer Rıza, Hız. Osman'ın halife seçilme sürecini şu şekilde anlatmaktadır: "Hız. Ebû Bekir tarafından halife tayin edilen Hız. Ömer Sakîfe'de zuhur eden karmaşayı görüp, kıvrak zekasıyla durumun farkına vararak selefi ile aynı yolu takip etti. Onun oluşturduğu 6 kişilik şûra heyeti, ehl-i hal ve akd'in seçimini ortaya koyacak bir kural çerçevesinde oluşturulmadı. Sonunda bu altı kişi bir şahıs üzerinde ittifak edemeyince işe tarafgirlik ve duygusallık karıştı." Müellife göre Hız. Ömer, Ali'nin hilâfetini istemez tarzda bir tavır içindedir. Kureyş'in bu dönemde Haşimilere karşı olumsuz tutumu da dikkat çekmektedir. Şeyh Muhammed Muzaffer er-Rıza, *Sakîfe*, ts., 27; Ahmet Akbulut, *Sahabe dönemi iktidar kavgası: Alevi Sünni ayrışmasının arka planı* (Ankara: OTTO Yayınları, 2017), 137.

bazı Hâşimîler'in de biat hususunda geri durdukları bilinen bir gerçektir.⁵ Hatta Hz. Abbas'ın Hz. Ali'ye biat etmek istediğine dair rivayetlerin bulunması Hz. Ali'nin hilâfet isteğini göstermesi veya bu teklifi kabul etme ihmali akıllara getirmesi bakımından önemlidir.⁶ Hz. Ali'nin bu halifelik arzusu tabii görülebilir. Çünkü o, Hz. Peygamber'in hem amcaoğlu hem de damadıdır. Sakîfe'de zuhûr eden münâkaşadan onun haberinin olmaması, Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesinde en azından kendi görüşünün alınmasını beklemesi de bu kabilde değerlendirilmelidir.

Hilâfetteki ilk altı yılından sonraki zamanda Hz. Osman'ın yönetimdeki bazı uygulamaları ve sonucunda katledilmesiyle bunu izleyen süreçte meydana gelen Cemel Vak'ası özellikle de Sıffin Savaşı tarafgirlik duygusunu ve kabile asabiyetini arttırmıştır. Nitekim Hz. Ali'yi Muâviye b. Ebû Süfyan'a karşı destekleyenler için ıstilahî anlamdan yoksun olan "*Şiatü Ali*" gibi ifadelerin varlığı söz konusudur.⁷ Bu dönemden sonra ortaya çıkan, araştırmacıların Şiî izler taşıyan fakat Şiî olarak nitelendirilemeyeceğini ifade ettiği Hucr b. Adiy, Kerbelâ, Tevvâbûn ve Muhtâr es-Sakâfi hareketi gibi siyasi olaylar ise Şia'nın kilit taşlarını oluşturmaktadır.⁸ Özellikle Muhtâr ve İbnû'l Hanefiyye ilişkisi ve daha sonra zümreleşen Keysâniyye ve ondan teşeyyü' etmiş fırkalar Şia'nın oluşmasında önemli rol oynamışlardır.

Beşeri bir düşünce ekolü olarak imâmetin nass⁹ ve ta'yinle gerçekleşeceğine inanan, imâmetin Hz. Ali ve evlâdına ait olduğunu iddia eden gruplar için şemsiye bir kavram olarak "*Şia*" tabiri kullanılmaktadır.¹⁰ Bir mezhep olarak Şiî geleneğin oluşması ise uzun bir zamanda gerçekleşmiştir. Örneğin Şia deyince akla ilk gelen ve Şia'nın ana gövdesini oluşturan İmamiyye kolunun itikadi görüşleri uzun bir zamanda teşekkül etmiştir. Fakat Şiî yazarların geriye doğru bir tarih inşâ etme çabaları ve mezhebî taassupları Şia'nın teşekkülü hakkında anakronizme varan yorumlara neden olmuştur. Konuyla ilgili olarak çağdaş İmamî yazar Şeyh Rızâ'nın Sakîfe hakkındaki görüşlerini buraya almak istiyoruz:

"Hz. Muhammed kendisinden sonra ne olacağını biliyordu. Nitekim Hz. Muhammed ümmetinin 73 fırkaya ayrılacağını, bunun yanında 30 yıl hilâfetin süreceğini sonra da saltanata dönüşeceğini, 12 halife geleceğini, hepsinin de Kureyş'ten olacağı, hatta kim zamanının imamını tanımaz ise onun cahiliye ölümü üzerine olacağını ve daha nicesini söylemiştir... Bu ümmetinin ihtilafa düşeceği konuları bildiğini gösterir. Bizim ayetlerden de anladığımız gibi uyaran ve müjdeleyen bir peygambere inandıkça, onun sadece bir asırla sınırlı bir din getirmediğini bildikçe, ümmetinin ayrılığa düşeceğini bildiği halde münafıklara karşı imâmet ve hilâfet hakkında Müslümanların tercih edeceği bir çözüm yolu bırakmaması düşünülemez. Yöntemsiz, sebepsiz bir şekilde sadece bir fırkanın kurtuluşuna hükmetmesi de düşünülemez. Son peygamber, rahmet peygamberi!

⁵ et-Taberî, *Tarihü't-Taberî*, 3/203.

⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-Siyâse* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 27-35.

⁷ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu* (Ankara: TTK, 1989), 30.

⁸ Hasan Onat, *Emeviler Dönemi Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği* (İstanbul: Endülüs, 2016), 48-105.

⁹ Maide/55.

¹⁰ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal* (el-Halebî, ts.), 146.

Nasıl olur da bu konu hakkında bir açıklama yapmaz! Eğer bir açıklama yapmamış olsaydı kasıtlı veya kasıtsız tarih ve haberlerin bizden bunu gizlediğini düşünebilirdik. Ama değil...”¹¹

Bu açıklamalarla o, imâmet meselesinin insanların tercihi bırakılamayacak kadar önemli olduğunu, Hz. Peygamber’in imam ve imâmet hakkında kat’i sûretle bilgi verdiğini dile getirmiştir. Ayrıca Şeyh Rıza, *ehl-i hâl ve’l ‘akd’in* güdümündeki imâmetinin uygun bir yönetim şekli olmadığını, bu işin ilmi bir çözüm gerektirdiğini söyler. Ona göre iki kişi bile parmak izinin farklılığı kadar farklı düşünmektedir. Her fert, başı kadar birbirinden farklıdır. İkizler bile birbirinden duygu, zevk ve âdetleri yönünden farklıdır. Bu sebeple ümmetin ittifakı veya çoğunluğun ittifakı insanları dalâletten kurtarmaz.¹² Şeyh Rızâ’nın yapmış olduğu açıklamalar bize İmâmiyye’nin inançları hakkında, en azında mezhebin itikâdi kökleri hakkındaki iddialarla ilgili bilgi vermektedir. Peki bu iddialar fikir-fikir hâdise irtibatı ve tarihsel gerçeklik açısından tutarlı mıdır?

Şîf müelliflerden 329/941 vefatlı Kuleynî (Usûl min’el-Kâfi) eserinde mezhebin itikâdını on iki imam ve gaybet inancı şeklinde iki esasla ortaya koysa da¹³ H. II asır ve III. asrın ilk yarısında imamların sayısı veya gaybet inancı hakkında mutâbakât yoktur. Yine İmamların masumiyeti ve imamın gizli ilmi konusunda ilk dönemlerde farklı düşünceler vardır. Örneğin Hişam b. Hakem (179/795) peygamberlerin masumiyetini kabul etmemektedir. Çünkü Peygamberlerin vahiy almasıyla hataları düzeltilebilir. İmam ise vahiy almadığı için günahlardan masumdur.¹⁴ Bu da imamın gayb ile irtibatının olmadığı anlamına (gizli ilmi olmadığı) gelmektedir. Fakat 8. İmam Ali er-Rızâ’nın ölümü ve yerine geçecek oğlu 9. İmam Muhammed et-Takî’nin henüz çocuk olması yeni bir fikir ortaya koymayı gerekli kılmış gibi görünmektedir. Nitekim İmamın gaypla irtibatı (gizli ilmi) kabul edilmiştir.¹⁵

Bu konuyla ilgili dikkat çeken bir başka husus ise On İki İmam şiasının imâmet prensiplerinden olan “yeryüzü bir imamdan (hüccetten) yoksun olamaz.” prensibiyle ilgilidir. Bu prensibe rağmen “Muhammed el-Mehdi dönemi geldiğinde önce küçük gaybet (260/873) ardından da büyük gaybet (328/940) iddialarını ileri sürülmüştür.” Fakat bu tarihten önce Keysâniyye’nin bazı kollarının gaib imam teorisini ileri sürmesi söz konusudur.¹⁶ Görüleceği gibi bazı mezhep/fırka prensip ve akidelerinin ne zaman teşekkül ettiği ile ilgili sorular akla getirmektedir. Bu sebeple Şia’nın ve gulatın paylaştığı vasiyet, rec’at, mehdilik, bedâ’ vb. kavramların terim anlamını ihtiva ettiği tarihleri tespit etmek için Keysâniyye fırkası irdelenecektir. Muhammed b. El-Hanefiyye’nin imâmeti

¹¹ er-Rıza, *Sakîfe*, 15-30.

¹² er-Rıza, *Sakîfe*, 25-35.

¹³ Ebû Ca’fer Muhammed b. Ya’küb b. İshâk el-Kuleynî er-Râzî el-Kuleynî, *Usulü’l-Kâfi* (Beyrut: el-Fecr, 2007), 1/337-340.

¹⁴ Hızır Muhammed Nabhâ, *Müsnedü Hişam b. Hakem* (Tahran: Mecmeu’l-Buhusi’l-İslamiyye, 1434), 73; Mustafa Öz, “Hişam b. Hakem” (İstanbul: TDV, 1998), 18/153-154.

¹⁵ Metin Bozan, “İmamiyye Şiası’nın Peygamberlik ve İmamet Anlayışlarının Mukayesesi”, *Dini Araştırmalar* 9/26 (01 Haziran 2006), 99.

¹⁶ Aytekin Şenzyebek, “On İki İmam Dönemi Bazı İmamet Prensipleri”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 19/2 (31 Aralık 2019), 574.

etrafında toplanan zümreleri isimlendirmek için kullanılan Keysâniyye fırkasının araştırmamıza konu olması erken dönem şiiliğinin tarihini aydınlatmış olacaktır.

Şiî fikirlerin ilk olarak hangi tarihlerde çıktığı ile ilgili olarak farklı görüşler vardır. Kimi araştırmacılar bu fikirleri Hz. Ali dönemine kadar götürürken, kimisi ise Hicri I. asrın son çeyreğinde oluştuğunu ifade etmektedir. Makâlat ve Fırak tarzı eserlere bakınca işin bir hayli çetrefilli olduğu görülmektedir. Mezhep taassubuna varan görüşler ve tarafsızlığını kuruyamayan müellifler Şia'nın ilk tohumlarının Hz. Muhammed (sav.) tarafından atıldığını zikretmektedirler.¹⁷ İşte bu noktada Keysâniyye fırkasının önemli bir yeri vardır. Keysâniyye Hicri I. asırda ortaya çıkmış ilk Şiî fırkalardan olması, kendisinden ğâlî fırkaların çıkması ve özellikle beklenen mehdi inancının ilk defa görülmesi bakımından önem arz etmektedir.¹⁸ Bu bakımdan araştırmanın Keysâniyye ilgili bilgi vermemin yanında Şiî fırkaların ilki olması bakımından itikadi ve siyasi gayelerden uzak, beşeri düşünceleri anakronizmden kurtarıp fikirlerin oluştuğu dönemlere ışık tutacağı düşünülmektedir. Ayrıca araştırmanın, ilk Şiiliğin tarihteki izini takip açısından Şenzeybek ve el-Kâdi'nin konuyla ilgili çalışmalarından farkını ve özgünlüğünü koruyacağı kanaatindeyiz.

1. Muhammed b. el-Hanefiyye ve Siyasi Süreç

Muhammed b. el-Hanefiyye -yaygın kanaate göre- 16/637 yılında Medine'de dünyaya gelmiştir. Bununla birlikte onun 22/642 yılında dünyaya geldiğini ifade eden müellifler de bulunmaktadır.¹⁹ İlim ve ver'a sahibi bir şahsiyet olarak bilinen İbnü'l-Hanefiyye'nin annesi, sahte peygamber Müseylime'nin (ö.12/633) müntesibi olduğu Benî Hanife kabilesinin Pakistan'ın kuzeyindeki Sind bölgesinden gelen Havle adında cariyesidir. Benî Hanife ile yapılan savaş neticesinde Havle'nin esir düştüğü, Hz. Ebû Bekir'in de onu Hz. Ali'ye nikâhlamak üzere verdiği nakledilmektedir.²⁰

İbnü'l-Hanefiyye'nin kendi etrafında dönen siyasi olaylara karşı tutumuna dair bilgiler sınırlıdır. Hz. Osman'nın katline giden hadiselerde özellikle onun evinin muhasara edilmesinde Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in isimleri öne çıkarken Muhammed b. el-Hanefiyye'nin- Hz. Ali'nin mektubunu Osman b. Affân'a iletmesinden başka- adı pek zikredilmemektedir.²¹ Fakat Cemel ve Siffin'e katıldığı ifade edilen İbnü'l-Hanefiyye'nin Hz. Ali'nin siyasi görüşlerine muhalif bir tavrı olduğu ifade edilmektedir. İbn Sa'd'ın naklettiğine göre o Cemel'de sancak taşımış fakat savaş durumuna karşı hoşnutsuzluk

¹⁷ Hasan Onat, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", *A.İ.F.D.* 37/1 (ts.), 81; Naşî el-Ekber, *Mesailü'l-İmame*, thk. Yosef Wan Ess (Beyrut, ts.), 21-40.

¹⁸ Vedâd el-Kâdî, *el-Keysâniyye fi't-Târîh ve'l-Edeb* (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1974), 7.

¹⁹ Tam adı: Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî b. Ebî Tâlib el-Hâşimî el-Kureşî (ö. 81/700)'dir. Bkz. Ebû Saîd El-Masrî, *el-Mûciz fi Tarihi'l-İslam*, ts., 980; Mustafa Öz, "Muhammed b. el-Hanefiyye" (İstanbul: TDV, 2005), 30/537-539.

²⁰ Havle bint Ca'fer, Sind'li siyahi bir cariyedir. Muhammed b. el-Hanefiyye, doğmadan önce Hz. Ali ona Muhammed ismini vermek ve Ebû'l-Kasım künyesini kullanmak için Hz. Peygamber'den izin almıştır. Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *et-Tabakât* (Beyrut: el-İlmiyye, 1990), 5/67-68. Nihal Şahin Utku, "Kerbelâ Sonrasında Muhammed b. Hanefiyye'nin Yükselişi ve Siyasi Duruşu", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55/55 (30 Aralık 2018), 5; Öz, "Muhammed b. el-Hanefiyye", 30/ 537.

²¹ Hüseyin Güneş, *Dinî, Siyasî ve Sosyal Etkisi Açısından Muhammed b. Hanefiyye ve Hayatı* (Konya, 2009), 45.

göstermiştir. Yine Siffin'de Muaviye'ye karşı savaşı eleştirmiş, babası Hz. Ali dahi olsa Hz. Peygamberden sonra kimsenin kurtuluşuna ve cennet ehli olduğuna şahitlik etmeyeceğini ifade etmiştir.²² Hz. Hasan'ın hilâfeti Muaviye'ye devretmesiyle birlikte Muhammed b. el-Hanefiyye için sükûnet yılları başlamıştır. Nitekim o, Medine'ye yerleşerek kendini ve ilim ve ibadete vermiştir.²³ Muaviye'nin ölüm haberi geldiği zaman onun Abdulah b. Zübeyr ve Hüseyin b. Ali'ye birlikte Medine'de bulunduğu zikredilmektedir. Harre Vak'ası'ndan hemen önce İbn Zübeyr ve Muhammed b. el-Hanefiyye Mekke'ye hareket etmiştir. Aynı zamanda onun Yezid'e biat ettiği bilinmektedir.²⁴

Biat etmek üzere gelen çağrılar üzerine Hz. Hüseyin'in Kûfe'ye doğru ilerlemesi ve neticesinde Ubeydullah b. Ziyâd tarafından Kerbelâ'da şehit edilmesi sürecinde Muhammed b. el-Hanefiyye'nin Kûfe'ye gitmemesi konusunda onu uyardığı zikredilmektedir. Nitekim İbnü'l-Hanefiyye, bu siyasi hareketlilik döneminde Yezid b. Muaviye'ye biat etmiştir.²⁵

Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesinden sonra²⁶ İbn Zübeyr, Yezid'in komutanlarından Hüseyin b. Numeyr'e karşı Mekke'de mücadele (24 Eylül 683) etmiştir. Yezid b. Muaviye ölünce (14 Rebülevvel 64/10 Kasım 683) Mekke kuşatması kaldırılmış ve İbn Zübeyr hilâfetini ilan etmiştir.²⁷ O kendisiyle birlikte Mekke'de bulunan İbnü'l-Hanefiyye'yi hilâfetinin önünde bir engel görerek ve insanların Hâşimi soyundan biri olan İbnü'l-Hanefiyye'ye meyil etmesinden endişe duyarak ondan kendisine biat etmesini istemiştir.²⁸ Fakat İbnü'l-Hanefiyye'nin hilâfet konusundaki düşüncesi ümmetin ittifakına dayandığı için İbn Zübeyr'e biat etmekten kaçınmıştır.²⁹

İbn Zübeyr önce biat alma noktasında İbnü'l-Hanefiyye'ye baskı uygulamamıştır. Fakat o, Yezid b. Muaviye döneminde Mekke'nin muhasarasına karşı kendisiyle birlikte Emevilere karşı mücadele eden Muhtâr es-Sakaff'nin Kûfe'deki siyasi faaliyetleri sebebiyle bu tutumunu değiştirmiştir. Nitekim İbn Zübeyr, İbnü'l-Hanefiyye'yi ve beraberindeki 17 kişiyi Zemzem kuyusuna hapsettirmiş, üzerine veya etrafına

²² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/67.

²³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/74.

²⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'* (Kâhire: Daru'l-Hadis, 1427), 59; Öz, "Muhammed b. El-Hanefiyye", 30/537-539.

²⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Târîhu'l-İslâm* (Daru'l-Garbu'l-İslam, 2003), 571; et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 5/389.

²⁶ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak* (Beyrut: Daru'l-Âfâk, 1977), 26; et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 11/629-630.

²⁷ İbn Zübeyr'in hilâfet süresi Ecer 9 yıllar sınırlı tutmaktadır. Hicri 64/684 yılında kurulan devlet, El-Kâdî'nin Madelung'tan yaptığı nakle göre H. 73 yılında hilâfeti yıkılmıştır. bk. Ahmet Vehbi Ecer, "Abdullah b. Zübeyr'in Halifelîği ve Kurduğu Devlet", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1998), 154-156; el-Kâdî, *el-Keysâniyye fi't-Târîh ve'l-Edeb*, 14.

²⁸ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî Halîfe b. Hayyât, *Tarih* (Beyrut: Daru'l-Kalem, 1397), 262.

²⁹ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbn Esîr, *el-Kâmil* (Beyrut: Daru'l-Kitabu'l-Arabî, 1997), 3/319-321.

koydurduğu odunlarla onları yakmak istemiştir.³⁰ Buna karşılık Muhammed b. el-Hanefiyye'nin Muhtâr'a gizlice bir mektup gönderdiği ve yardıma çağırdığı ifade edilmektedir. Netice itibariyle Muhtar, Abdullah el-Cedeli komutasında gönderdiği yaklaşık 4 bin askerle onun kurtulmasını sağlamıştır.³¹

Bu konuyla ilgili olarak kaynaklar Muhtâr es-Sakafi'nin Muhammed b. el-Hanefiyye'yi ehli beytin tabii lideri olarak imam kabul ettiği ve Kûfe'de onun adına biat aldığı ya da İbnü'l-Hanefiyye'nin Muhtar'ı Hz. Hüseyin'in intikamını almakla görevlendirdiğine dair pek çok bilgi zikretmektedir. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin kendisi adına biat almak üzere Muhtâr'ı görevlendirdiği veya Muhtâr'ın onun adına düzenlediği faaliyetler hakkında sukût ettiğine dair çelişkili bilgiler vardır.³² Fakat kaynakların ittifak ettiği ve Keysâniyye fırkasıyla ilgili en önemli bilgi Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imâmetini öne süren ilk kişinin Muhtâr es-Sakafi olmasıdır.³³

Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan İbn Zübeyr'in ölümünün ardından (73/692) İbnü'l-Hanefiyye'yi kendisine biat etmeye davet etmiştir. Başta bundan kaçınan İbnü'l-Hanefiyye Abdülmelik'i ziyaret maksadıyla Dımaşk'a (78/692 yılında) gitmiş, ondan yakınlık görmüş ve ona biat etmiştir. Bu ziyaretten dönen Muhammed b. el-Hanefiyye Medine'de 81/700 yılında vefat etmiştir.³⁴

2. Keysâniyye'nin Teşekkülü

Keysâniyye, Hz. Ali'nin oğlu İbnü'l-Hanefiyye'yi imam kabul edip, akidelerini onun şahsiyeti etrafında şekillendiren aşırı görüşlere sahip Şîî fırka ve zümreler için kullanılan bir isimdir.³⁵ Keysâniyye ismi tespit edildiğine göre ilk olarak 276/889 vefatlı İbn Kuteybe'nin *el-Maârif*'inde³⁶ ve *Ahbaru'd-Devleti'l-Abbasiyye*³⁷ (H. 3.asır) adlı eserde geçmektedir. Bu iki kaynak incelendiğinde Keysâniler, Muhtâr es-Sakafi'nin ashâbı olarak zikredilmektedir. Ayrıca her iki kaynak Muhtâr'ın "Keysân" adıyla lakaplandığını ifade etmektedir. Bu iki eserle aynı dönemde telif edilmiş bir başka eser olan Belâzürî'nin *Ensâbü'l-Esrâf* 'ında ise Muhtâr es-Sakafi'nin güvenlik komutanı Ebû Amra Keysân'dan *Sahibü'l-Keysâniyye* olarak bahsedilir.³⁸ Erken dönem tarihçilerin Muhtâr

³⁰ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1996), 3/294; *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye* (Beyrut: Daru't-Talâf, ts.), 104-106; et-Taberî, *Tarihü't-Taberî*, 6/76-77.

³¹ Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk* (Darû'l-Fikr, 1995), 339. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/75; İbn Esîr, *el-Kâmil*, 3/319-321; Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1988), 36-37.

³² Öz, "Muhammed b. El-Hanefiyye", 30/537-539; İbrahim b. Âmir er-Ruhayli, *el-İntisâr li's-suhubi ve'l-âl* (Medine, 2003), 36.

³³ Aytekin Şenzybek, "Muhtâr Es-Sakafi'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysâni Fikirlerin Ortaya Çıkışı", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 15/2 (01 Ekim 2015), 91-92; el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 27.

³⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/78-85; Öz, "Muhammed b. El-Hanefiyye", 30/537-539.

³⁵ Şenzybek, "Muhtâr Es-Sakafi'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysâni Fikirlerin Ortaya Çıkışı", 82.

³⁶ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Maârif* (Kâhire: Hey'etü'l-Masriyye, 1992), 622.

³⁷ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 165.

³⁸ el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, 6/395. Keysân ve Keysâniyye isimlerinin kaynağı konusunda Naşi el- Ekber Uryene adlı azatlı köle veya Hz. Ali'nin kölesi Keysân veya Muhtâr'ı Hz. Ali'yi Keysân olarak adlandırmasından söz eder. Şehristanî ise Keysân'a İbnü'l-Hanefiyye'nin öğrencisi denildiğini ifade

için Keysân adını kullanmamaları bu isimlendirmenin Ebû Amra Keysân'dan kaynaklandığını kuvvetlendirmektedir.³⁹

Mezhepler Tarihi'nde muteber olan makalat ve fırak eserlerinde Muhtâr es-Sakafî ismi ön plana çıkmaktadır. Bağdadî ve Eş'ari, Keysânilerin Muhtâr es-Sakafî'ye mensubiyetinden ve Muhtâr'ın "Keysân" olarak lakaplandığından söz ederken⁴⁰ Şehrîstânî ve Razî buna ek olarak Muhtâriyye'den söz etmektedir. Muhtâriyye ise Keysâniyye'den bir fırka olarak zikredilmiştir.⁴¹

2.1. Muhtâr es-Sakafî

Muhtâr es-Sakafî⁴² 1/622 yılında Taifte dünyaya gelmiştir.⁴³ Onun dedesi Mes'ud "Azimü'l-Karyeteyn"⁴⁴ den biri yani Sakîf kabilesinin en şerefli kişisi olarak bilinir. Amcası Sa'd b. Mes'ud, Hz. Ali döneminde Medain valiliği yapmıştır.⁴⁵ Babası Ebi Ubeyd es-Sakafî ise Hz. Ömer döneminde Sasanîlerle gerçekleşen Köprü Savaşı'na katılmış ve bu savaşta öldürülmüştür.⁴⁶

Muhtâr'ın hayatı Keysâniyye hakkında araştırmasıyla bilinen Vedad el-Kâdi tarafından öldüğü tarih olan 67/686 yılına kadar dikkatle tetkik edilmiştir. El-Kâdi'nin tespitine göre onun hakkında 64/683 yılına kadar pek fazla malumat bulunmamaktadır. Bunun sebebi ise Tarih ve Tabakat kitaplarındaki kopukluklardır.⁴⁷ Nitekim 37/657 yılında Medâin'de vali olan ve Hz. Ali'yle birlikte Hariciler üzerine yürüyen Sa'd b. Mes'ud es-Sakafî'nin kendi yerine Muhtâr'ı bırakmasından söz edilir ki bu tarih Muhtâr'ın gençlik yıllarına (37/657) tekabül etmektedir.⁴⁸ Yine onun gençlik yıllarında Medain'de amcasıyla Haricilere karşı savaşırken (40/660-661) itibar(şeref) ve zenginlik elde etmek için Hz. Hasan'ı Muaviye b. Ebî Süfyan'a teslim etme düşüncesini amcasına açıklamasından söz edilmektedir.⁴⁹

Muhtâr'ın siyasi arenadaki tezahürü yaklaşık 51/671-672 yılına tekabül etmektedir. Bu dönemde Kûfe'de bulunan Muhtâr es-Sakafî, Ali taraftarı olan ve Emevilere karşı söylemlerde bulunan Hucr b. Adiy'in aleyhinde şahitlik yapmamasıyla gündeme gelmiştir.⁵⁰ Hz. Hüseyin'in şehadetine giden süreçte ise onun adını sıklıkla duymaktayız. Rivayetlere göre Hz. Hüseyin, halkın hilâfet karşısındaki tutumunu

etmektedir. Geniş bilgi için bk. Naşî el-Ekber, *Mesailü'l-İmame*, 25; eş-Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 147; el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 27.

³⁹ Şenzeybek, "Muhtâr Es-Sakafî'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysâni Fikirlerin Ortaya Çıkışı", 84.

⁴⁰ el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 27; Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Mağâlât* (Wiesbaden, 1963), 18.

⁴¹ eş-Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 147; Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *İ'tikâdât* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 62.

⁴² Muhtâr'ın tam adı Ebü İshak el-Muhtâr b. Ebi Ubeyd b. Mesud b. Amr b. Umeyr b. Avf b. Ukde b. Ğiyara b. Avf es-Sakafî (67/687). 'dir.

⁴³ İbn Esîr, *el-Kâmil*, 2/6.

⁴⁴ Karyeteyn: Mekke ve Taif

⁴⁵ Ebü Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl* (Kâhire: İhyâ, 1960), 205.

⁴⁶ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 400.

⁴⁷ el-Kâdi, *el-Keysâniyye fi't-Târîh ve'l-Edeb*, 49-54.

⁴⁸ et-Taberî, *Tarihü't-Taberî*, 4/565.

⁴⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, 6/376; İbn Esîr, *el-Kâmil*, 3/5.

⁵⁰ et-Taberî, *Tarihü't-Taberî*, 5/270.

öğrenmek üzere amcasının oğlu İbn Akîl'i Kûfe'ye göndermiştir.⁵¹ Müslim b. Akîl, Kûfe'de bulunduğu sürede halkla irtibat halinde olmuş ve bazı kabile liderlerinin evinde konaklamıştır. Onun konakladığı evlerden biri olarak Muhtâr es-Sakaff'nin evi zikredilmektedir.⁵² Hatta Müslim b. Akil kendisini ölüme götürecek bir faaliyette bulunmuş, Ubeydullah b. Ziyad'a karşı isyana kalkışmıştır. Muhtâr'ın da bu isyanda başat karakter olması dikkat çekmektedir.⁵³ Nitekim Ubeydullah b. Ziyad, isyana dahil olduğu gerekçesiyle elinde bulunan kamıştan bir sopayla Muhtâr'ın bir gözünü kör etmiş ve onu hapse attırmıştır. Neticede eniştesi Abdullah b. Ömer'in tavassutu ve Kûfe'yi birkaç gün içinde terk etme koşuluyla hapisaneden kurtulabilmiştir.⁵⁴

Muhtâr es-Sakaff'nin, gözünü kör eden Ubeydullah b. Ziyad'a karşı beslediği kin ve intikam hırsıyla⁵⁵ Mekke'de bulunan İbn Zübeyr'in yanına gittiği (62/681-682) bilinmektedir. İbn Zübeyr'den beklediği yakınlığı bulamayan Muhtâr, Mekke'den Taife geçmiş (63/682-683) ve bir yıl kadar orada kalmış ve daha sonra Mekke'ye giderek Emevilere karşı İbn Zübeyr'le birlikte mücadele (64/683) etmiştir. Fakat o savaş sonunda İbn Zübeyr'den görmeyi umduğu ilgiyi beklemeden Irak'tan Mekke'ye gelen halktan Kûfe'deki halkın siyasi tutumu hakkında bilgi edinmiş ve Kûfe'ye (64/684) dönmüştür.⁵⁶

Muhtâr Kûfe'ye döndüğü zaman diliminde Kûfe'de Emevilere karşı Hz. Hüseyin'in intikamını alma söylemleriyle öne çıkan ve ileride Tevvâbûn hareketi olarak bilinecek siyasi bir ayrışma gerçekleşmiştir. Diğer taraftan Kûfe'ye atamış olduğu valiyle birlikte İbn Zübeyr'in siyasi varlığı söz konusudur.⁵⁷ Muhtâr'ın bu zaman diliminde Tevvâbûn'a karşı eleştirileri ve siyasi otoriteye karşı tutumu kısa bir süre hapis yatmasına neden olmuştur. O, ancak Tevvâbûn'un Emevi ordularına karşı Ayne'l-Verde'deki hezimetinden sonra özgürlüğüne kavuşmuştur.⁵⁸

Muhtâr hapisten çıkınca Muhammed el-Hanefiyye'nin Hz. Hüseyin'in intikamını almakla kendisini görevlendirdiğini ve Kûfe'ye İbnü'l-Hanefiyye adına biat almak üzere geldiğini iddia etmiştir. Hatta bu iddiasını desteklemek üzere İbnü'l-Hanefiyye'nin Kûfe halkına yazmış olduğu mektubu delil göstermiştir. Eşraftan İbrahim b. el-Eşter'in, mektupta İbnü'l-Hanefiyye'nin kendisi için "*Mehdi*" ifadesini kullandığını, oysa onun sürekli babasının ve kendisinin adını kullandığını söyleyerek şüpheye düştüğü ifade edilse de ehl-i beytin intikamı görevinin kendisine verilmesi karşılığında Muhtâr'a biat

⁵¹ et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 5/355.

⁵² ed-Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 231-297.

⁵³ İsyana elinde yeşil sancak ile iştirak ifade edilmekle birlikte onun isyan sırasında tarlada çalıştığı da zikredilmektedir. bk. et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 5/381, 5/569; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/376.

⁵⁴ et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 5/570.

⁵⁵ Muhtâr es-Sakaff'nin Kûfe'den çıkarken İbn İrk'a: "Gözümü zâniyenin oğlu yaraladı. Eğer ben de onun parmaklarını, damarlarını ve organlarını parça parça ayırmazsam Allah canımı alsın!" dediği rivayet edilmektedir. Bkz. et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 5/571; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/377.

⁵⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/378; et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 5/573-574.

⁵⁷ İbn Esîr, *el-Kâmil*, 3/290.

⁵⁸ et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 5/581.

ettiği ifade edilmektedir.⁵⁹ Yine Muhtâr'ın ortaya attığı bu iddiaya karşılık Kûfe eşrafının ona inanma konusunda şüpheye düştüğü⁶⁰ ve İbnü'l-Hanefiyye'ye bu durumun sıhhatini öğrenmek için bir heyet gönderdiği rivayet olunmaktadır. İbnü'l-Hanefiyye'nin bu iddiayı reddettiğine dair bilgiler olmakla birlikte heyete hitaben: "...And olsun ki, Allah'ın düşmanlarımıza karşı, bize dilediği kimse ile yardım etmesini arzu ederim..." şeklinde cevap verdiğiğine dair çeşitli ifadeler bulunmaktadır. Bu hadiseler neticesinde Kûfeliler Muhtâra biat etmiş⁶¹ ve İbn Zübeyr'in Kûfe valisi Abdullah b. Mutî'nin güvenlik komutanlarından İlyas b. Mudârib'in oğlu Râşid'in ölümüyle çıkan olaylarla İbn Zübeyr'in Kûfe hâkimiyeti son bulmuştur.⁶²

Muhtâr es-Sakafî, Kûfe'deki hâkimiyeti süresinde önce Musul yakınlarında bulunan Ubeydullah b. Ziyad üzerine Yezid b. Enes e-Ensâri komutasında 3.000 kişilik ordu göndermiş, Yezid'in başarısız olması sonucu İbrahim b. el-Eşter komutasında 7.000 kişiyle savaşa destek vermiştir.⁶³ Fakat bu esnada Kûfe'de bulunan eşraf Muhtâr'a isyan edince İbrahim b. Eşter geri dönmek zorunda kalmıştır.⁶⁴ Neticede Muhtâr hâkimiyeti yeniden ele geçirmiş, eşraftan birçoğunu katletmiştir.⁶⁵ Öldürülenler arasında Hz. Hüseyin'in katlinin sorumlusu olarak nitelendirilen Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkas'ın adı zikredilmektedir.⁶⁶ Muhtâr'ın isyanı bastırmasıyla Kûfe'den Basra'ya kaçan eşrafın büyük çoğunluğu İbn Zübeyr'in kardeşi Musab b. Zübeyr'e katılmıştır.⁶⁷

Emevi tehlikesi sebebiyle İbn Zübeyr'le başta iyi ilişkiler kuran Muhtâr'ın siyasi tavrındaki değişiklikler dikkat çekmektedir. Mahrabe b. Müsenna el-Abdî'nin Muhtâr'a biat etmesi Basra ve çevresinin Muhtâr'a yönelmesine neden olmuştur.⁶⁸ Halkın teveccühünü kazanan Muhtâr, Abdulmelik b. Mervâna karşı İbn Zübeyr'e birlikte savaşma vaadinde bulunmuştur. O, bu maksatla İbn Zübeyr'e tuzak kurmak istemiş fakat bu tuzak çok geçmeden Vadi'-Kurra'da İbn Zübeyr'in askerleri tarafından fark edilmiştir.⁶⁹ İbn Zübeyr'de bunu duymuş, yukarıda zikrettiğimiz gibi Muhammed b. el-Hanefiyye'yi Mekke'de Zemzem kuyusuna hapsedmiştir. Olaydan haberdar olan Muhtâr 4.000 kişilik askeri Mekke'ye göndermiş. Muhtâr'ın gönderdiği askerler sayesinde İbnü'l-Hanefiyye hapsedildiği yerden kurtulmuştur. Ellerinde sopalarla Kâbe'ye girip "ya lese'râti'l-Hüseyin" (Ey Hüseyin'in intikamını talep edenler!) şeklinde slogan atan grubu gören İbn Zübeyr'in "Şu Haşebiyye'ye topluluğuna bakın! Sanki Hüseyin'i öldüren benmişim gibi onun intikamını alacağız diye beni yönetimden etmeye çalışıyorlar"

⁵⁹ et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 561; Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb b. Miskeveyh el-Hâzin (ö. 421/1030) İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem* (Tahran, 2000), 2/110, İbn Esîr, *el-Kâmil*, 3/293.

⁶⁰ ed-Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 289.

⁶¹ et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 6/17; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 2/144; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 8/293.

⁶² et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 6/20.

⁶³ İbn Esîr, *el-Kâmil*, 3/304.

⁶⁴ et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 6/43.

⁶⁵ Kûfe'de gerçekleşen bu olay Cibânetü's-Sebî' olarak bilinir.

⁶⁶ Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar) el-Makdisî (ö. 355/966'dan sonra) el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, ts., 6/24.

⁶⁷ ed-Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 301.

⁶⁸ el-Kâdî, *el-Keysâniyye fi't-Târîh ve'l-Edeb*, 52.

⁶⁹ et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 6/71; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 8/304.

diyerek onları küçümsemesi söz konusudur.⁷⁰ Bu süreçten sonra Muhtâr taraftarları için Haşebiyye tabiri kullanılsa da daha sonra Nusaybin yakınlarında kurulan bir devlet ismi ve Keysâniyye ile ilişkili bir fırka olarak Haşebiyye ifadesi kullanılmıştır.⁷¹

Muhtâr es-Sakafî'nin bu süreçten sonraki hayatında faâl olduğu iki önemli olay vardır. Bunlar biri İbn Eşter'in Ubeydullah b. Ziyad'a karşı Musul yakınlarındaki Hazir'de savaşıdır. Bu savaş İbn Eşter'in zaferiyle sonuçlanmıştır. Nitekim savaş sonunda Ubeydullah'ın başının Muhtâr tarafından İbnü'l-Hanefiyye'ye gönderildiği zikredilmektedir.⁷² Diğeri ise Musab b. Zübeyr'le olan mücadelesidir ki bu savaş Muhtâr'ın ölümüyle sonuçlanmıştır. Rivayetlere göre Kûfe eşrafından Muhammed b. Eş'as, Muhtâr'ın siyasi faaliyetlerinden rahatsızlık duymaktadır. Bu sebeple Musab'dan yardım istemiş, Musab da Fars bölgesinde vali olan Mühelleb b. Ebî Sufre'yi Muhtâr üzerine yönlendirmiştir. Ahmer b. Şemid komutasındaki Muhtâr ile Musab'ın ordusu Mezar'da karşılaşmış ve Muhtâr savaşı kaybetmiştir. Savaştan sonra Kûfe'de günlerce muhasara altında kalan Muhtâr, yanında bulunan 19 kişiyle öldürülmüştür.⁷³

2.2. Muhtâr es-Sakafî'nin Şahsiyeti ve Keysâniyye ile İlişkisi

Muhtâr es-Sakafî'nin şahsiyeti hakkında bazı müellifler olumlu görüşler serdederken⁷⁴ bazıları onun kötü, yalancı bir kişi olduğuna dair bilgiler vermektedir.⁷⁵ Onun hakkında farklı görüşlerin serdedilmesindeki en büyük etken şüphesiz siyasi tavrıdır. Çünkü Muhtâr, siyasi emelleri sebebiyle farklı zamanlarda farklı görüşlere sahip olmuştur. Nitekim Belâzürî, Medaîn'deki tavrından ötürü onu "Şia nazarında Osmancı idi" şeklinde tanımlamaktadır.⁷⁶ Bununla birlikte onun Kûfe'de Türebî, Mekke'de Zübeyrî olduğu ifade edilmiştir.⁷⁷ Bunlar isimlendirmeler ise onun Kûfe'de Hz. Hüseyin'in intikamını alma adına Emevilere karşı faaliyette bulunması ve Mekke'de İbn Zübeyr'e yakınlık duymak istemesiyle yakından ilgili ilgilidir.

Muhtâr es-Sakafî'nin Kûfe'de ehli beytin emini, veziri vasfıyla⁷⁸ faaliyetlerde bulunmasındaki kastını onun Kûfe'den ayrılırken yolda rastladığı İbn İrk'a söylemiş olduğu cümlelerden anlayabiliriz. Nitekim o burada "Gözümü zâniyenin oğlu (Ubeydullah b. Ziyad) parçaladı. Eğer ben de onun parmaklarını, damarlarını ve uzuvlarını parça parça etmezsem Allah canımı alsın!" demiştir.⁷⁹ Yine Muhammed b. el-

⁷⁰ İbn Esîr, *el-Kâmil*, 3/319; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 3/284-285.

⁷¹ Haşebiyye kelimesinin İbnü'l-Hanefiyye'yi kurtarmaya gelenlerin köleler (mevali) ve zayıf insanlardan müteşekkül olması sebebiyle küçümseyici bir ifade olarak söylenmiş olması söz konusu edilmektedir. Ayrıca İbnü'l-Hanefiyye'nin Kabe'ye kılıçla girmenin caiz olmadığına dair taraftarlarına bir mesaj ilettiği de rivayet edilmektedir. bk. *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 106.

⁷² ed-Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 295; et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 6/96; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 311; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 459.

⁷³ Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 64; İbn Kuteybe, *el-Mârif*, 487; ed-Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 305; et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 6/96; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/89; el-Kâdî, *el-Keysâniyye fî't-Târîh ve'l-Edeb*, 54.

⁷⁴ Ali Hüsnî el-Harputlu, *Muhtâr es-Sakafî-Mir'atü'l-Asri'l-Ümevî* (Kâhire: Masrî, 1962), 7-45.

⁷⁵ et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 6/87.

⁷⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 6/376.

⁷⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 6/425; Şenzeybek, "Muhtâr Es-Sakafî'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysâni Fikirlerin Ortaya Çıkışı", 92.

⁷⁸ et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 6/57.

⁷⁹ et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 5/571; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, 6/377.

Hanefiyye'nin imâmetini öne sürmesinde ve İbnü'l-Hanefiyye ile olan ilişkisinde yukarıda anlattığımız şekliyle farklı anlatımlar söz konusudur. Muhtâr'ın Muhammed b. el-Hanefiyye'nin Kûfe'de imâmetini iddia etmesi siyasi bir propaganda olarak değerlendirilebilir. Bu propagandanın amacı ise Kûfe Şiasını etrafında toplamak olmalıdır. Şenzeybek, onun iddia ettiği imâmetin sembolik bir anlamı olduğunu ifade etmektedir.⁸⁰ Bunun tezahürünü İbnü'l-Hanefiyye'nin Kûfe'ye gelmek isteği ve Muhtâr'ın buna rıza göstermeyişinden anlayabiliriz. Nitekim Muhtâr, Mehdi'nin alametlerinden birinin "ona kılıcın işlemeyişidir" diyerek İbnü'l-Hanefiyye'yi ölümle tehdit etmiştir.⁸¹ Yine İbnü'l-Hanefiyye'nin Zemzem kuyusundan kurtarılmasından sonra Muhtâr'ın taraftarlarının bir kısmı İbnü'l-Hanefiyye'yle kalmış ve onun görüşlerini benimsemiştir.⁸² Bu durum Muhtâr'ın canını sıkıştır. İbnü'l-Hanefiyye ile olan ilişkisi ve taraftarlarına karşı tutumu dikkate alınır ise onun şahsiyeti daha iyi anlaşılacaktır.

Muhtâr es-Sakafî ve taraftarları, kaynaklarda hicri birinci asırda teşekkül etmeye başlayan Keysâniyye ile birlikte birlikte zikredilmektedir.⁸³ Bazı araştırmalar Muhtâr'a tabi olanları Keysâniyye olarak tanımlarken bazıları da Muhtârîyye'den bahsederek farklı bir siyasi gruba işaret etmektedir.⁸⁴ Bu sebeple Muhtâr'ın siyasi ve dini uygulamalarını dikkate alarak onun ve taraftarlarının literatürdeki adlandırılış şekillerini, Keysâniyye'deki yerini tesbit etmek gerekmektedir. Muhtâr'ın Keysâniyye ile ilişkisini kurmak üzere pek çok rivayet getirilmektedir. Bunlar sırasıyla zikredilecek olursa;

1. Muhtâr, Hz. Hüseyin'in intikamını alıp çokça kan döktüğü için Keysân olarak lakaplanmıştır.⁸⁵
2. Hz. Ali Muhtâr es-Sakafî'nin başını okşayıp "Keyyis" diyerek sevmektedir. Bu sebeple Keysân denmektedir.⁸⁶
3. Keysân, Hz. Ali'nin Kölesidir.⁸⁷
4. Keysân, İbnü'l-Hanefiyye'nin öğrencisidir.
5. Muhtâr'ın güvenlik komutanlarından biri Becile kabilesinin kölesi Ebû Amra Keysân'dır⁸⁸

Yukarıda Keysâniyye tabirinden ilk bahseden kişinin İbn Kuteybe (ö. 276/889) olduğundan bahsetmiştik.⁸⁹ Ondan önce Halife b. Hayyat (ö.240/854), İbn Sa'd (ö. 230/845) başta olmak üzere Taberi (ö. 310/923) ve Dineverî (ö. 282/895) gibi tarihçiler dahi Keysâniyye ifadesini kullanmayıp Muhtâr'ın siyasi faaliyetlerine

⁸⁰ Şenzeybek, "Muhtâr Es-Sakafî'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysâni Fikirlerin Ortaya Çıkışı", 98.

⁸¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/75.

⁸² ed-Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 104; et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 6/76.

⁸³ el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 27.

⁸⁴ er-Razi, *İ'tikâdât*, 62; eş-Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 147.

⁸⁵ el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 27; Naşî el-Ekber, *Mesailû'l-İmame*, 24; Sa'd b. Abdillâh Ebi Halef el-Eş'ari el-Kummî, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak* (Tahran, 1963), 21.

⁸⁶ el-Kâdî, *el-Keysâniyye fi't-Târih ve'l-Edeb*, 51.

⁸⁷ el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 27.

⁸⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/74.

⁸⁹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 622.

odaklanmışlardır.⁹⁰ Bununla birlikte eserlerinde Muhtâr'ın siyasi hayatına en çok yer veren Belâzürî, Dineverî ve Taberî eserlerinde Muhtâr'dan söz ederken onu ya kendi ismiyle anmışlar ya da onun kendini "Ehl-i beytin emini", "Ehl-i beytin vezirî" şeklinde isimlendirdiğini dile getirmişlerdir.⁹¹ Bu müelliflerden Belâzürî, Keysâniyye kelimesine yer verse de Muhtâr'ın Keysân olmasından bahsetmemektedir.

Muhtâr'ın Keysâniyye ile ilişkisini ortaya koymak üzere zikredilen beş delilden ilk ikisi onun doğrudan Hz. Ali ve evlâdıyla olan ilişkisini ortaya koymaya çalışmanın bir ürünü olmalıdır. Nitekim Vedad el-Kadî, Keyyis anlatımının doğru olması halinde fırkanın Keyyisiyye olarak adlandırılması gerektiğini fakat bunun aksine Keysâniyye'nin adının kullanıldığını söylemektedir.⁹² İkinci ve üçüncü iddialar ise dolaylı bir anlatıma sahiptir. Şenzeybek'in de ifade ettiği gibi Şehristânî Keysân'ın İbnü'l-Hanefiyye'nin öğrencisi olduğu hususunu "denilir ki" şeklinde muğlak bir ifadeyle zikretmiştir.⁹³ Hz. Ali'nin kölesi Keysân'ın ise Sıffîn'de öldüğü bilinen bir husus olduğu için Muhtâr'la bağlantısının olması zayıftır.⁹⁴

Keysâniyye'nin isimlendirilmesi konusunda tercih edilen neden Ebû Amra Keysân'dır.⁹⁵ Şa'bî'nin ifadesine göre Muhtâr Kûfe'ye geldiğinde onun yanında Ebû Amra Keysân da bulunmaktadır. Rivayette Şa'bi, İbnü'l Hanefiyye'nin mektup gönderdiğine inanmayan İbrahim b. Eşter'le aynı düşünceyi paylaşır ve Ebû Amra'nın şahitliğine başvurarak ona: "İbnü'l-Hanefiyye mektubu yazarken yanında mıydın?" diye sorar. Ebû Amra'dan menfi cevap alan Şa'bi, Muhtâr'ın yalancı olduğunu anladığını ve Hicaz'a gittiğini ifade eder.⁹⁶ Yine Taberî, -Ebû Mihnef kanalıyla- mevâliyle birlikte Muhtâr'a ilk destek veren kişinin Ebû Amra Keysân olduğunu bildirir.⁹⁷

Ebû Amra Keysân'ın adı Muhtâr'ın Musab b. Zübeyr'le yaptığı Mezar Savaşı da dâhil pek çok hadisede adı geçmektedir. Fakat el-Kadî Mezar savaşından sonra Muhtâr'ın Kûfe'de muhasara edildiğinde onun isminin zikredilmemesini şüpheli bularak Muhtâr'ın katlinden sonra hayatta olma ihtimalini göz önünde bulundurarak Keysâniyye'nin ana akidesinde etkin bir rol olabileceğini ifade etmektedir. Ona göre Keysâniyye, Ebû Amra Keysân önderliğinde Muhtâriyye içinden neşet etmiştir.⁹⁸ Nitekim Kummî gibi müelliflerin Keysâniyye kavramını Muhtâriyye ile özdeşleştirme bu sebeple olmalıdır.⁹⁹

⁹⁰ ed-Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 188-308; et-Taberî, *Tarihü't-Taberî*, 5/569-585; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, 223-263; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/72-79.

⁹¹ ed-Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 288-305; el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/391; et-Taberî, *Tarihü't-Taberî*, /57.

⁹² el-Kâdî, *el-Keysâniyye fi't-Târîh ve'l-Edeb*, 60.

⁹³ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 147.

⁹⁴ el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 2/222-233.

⁹⁵ Şenzeybek, "Muhtâr Es-Sakafî'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysâni Fikirlerin Ortaya Çıkışı", 84; el-Kâdî, *el-Keysâniyye fi't-Târîh ve'l-Edeb*, 69.

⁹⁶ ed-Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 290.

⁹⁷ et-Taberî, *Tarihü't-Taberî*, 6/33.

⁹⁸ el-Kâdî, *el-Keysâniyye fi't-Târîh ve'l-Edeb*, 50-65.

⁹⁹ el-Kummî, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Firak*, 21.

2.3. Muhtâr es-Sakafî ve Taraftarları Hakkında Kullanılan Dini-Siyasi Nitelemeler

Muhtâr es-Sakafî ve taraftarları hakkında siyasi otorite ve dönemin siyasi iktidar mücadelesi veren kesimleri tarafından çeşitli şekillerde tanımlanmaktadır. Bunlardan arasında Sebeiyye,¹⁰⁰ Haşebiyye,¹⁰¹ Hüseyniyye, Zübeyrî, Muhtâriyye, İshakiyye¹⁰² gibi tanımlamalar zikredilebilir.

Sebeiyye'nin milel ve nihâl türü eserlerde Abdullah b. Sebe'nin fikirleri etrafında teşekkül etmiş bir zümreyi tanımlamak için kullanıldığını görmekteyiz. Kaynaklar İbn Sebe'nin, Hz. Ali'nin ulûhiyetini savunan, onun rec'at ve gaybetini iddia eden bir Yahudi olduğunu ifade etmektedir.¹⁰³ Bununla birlikte Abdullah b. Sebe'nin tarihteki varlığı, şüpheli bulan ve Hz. Osman dönemi olayları başta olmak üzere Cemel ve Sıffin Savaşı'nda günah keçisi olarak ortaya atılmış hayali bir karakter olduğunu düşünen çağdaş araştırmacılar bulunmaktadır.¹⁰⁴

Sebeiyye ifadesinin ilk olarak Ma'kûl b. Kays için kullanımı söz konusudur.¹⁰⁵ Fakat bu tabirin belirgin olarak ilk kullanımı Kûfe merkezli muhalefet hareketlerinin başını çeken "Hz. Ali yanlıları"nı tanımlamakla gerçekleşmiştir. Nitekim Ziyad b. Ebihi kendisine karşı muhalefette bulunan Hucr b. Adiy'i "es-Sebeiyyetü't-Türabiyye" ifadeleriyle zemmetmiştir.¹⁰⁶

Muhtâr es-Sakafî'nin Sebeiyye olarak nitelenmesinde farklı etkenler göze çarpmaktadır. Kaynaklar, Muhtâr es-Sakafî'nin Beda görüşü ve Kürsi olayını Sebeiyye tanımlamasına kaynak göstermişlerdir.¹⁰⁷ Fakat Muhtâr es-Sakafî'nin taraftarları arasında "gulûv" fikirleri olan kişilerin zikredilmesi de söz konusudur. Bu kavramın Muhtâr için kullanımına ilk defa Taberî'nin Ebû Mihnef kanalıyla aktardığı rivayette rastlamaktayız. Rivayette Hind binti'l-Mütekellife (en-Nâitiyye) adında Şia'dan bir kadının gâli görüşlere sahip altı kişiyi evinde toplayıp onlarla konuştuğu rivayet edilmektedir. Hatta bu konuşmalardan bir kısmını kendisiyle aynı düşüncelere sahip Leylâ bint Kumâme el-Müzeniyye'nin evinde yapmıştır. Rivayetin devamında ise Abdullah b. Nevf adında bir kişinin Hind'in evinden çıkıp o sırada Harura bölgesinde savaşan Muhtâr ve taraftarlarının Kûfe'ye zaferle döneceğine dair kehanette bulunduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁸

¹⁰⁰ et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 6/83.

¹⁰¹ Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf* (Kâhire: Savî, ts.), 270; ed-Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 106; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 622.

¹⁰² Ebû Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasen el-İraki el-Hanefî el-İrâkî, *Fıraku'l-Müfterika* (Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1961), 34.

¹⁰³ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 174; Seyf b. Ömer et-Temimi el-Esedî Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atu Cemel* (Daru'n-Nefâis, 1993), 48; et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 4/340.

¹⁰⁴ Sıddık Korkmaz, *Tarihin tahrifi: İbn Sebe meselesi* (Ankara: Araştırma, 2012), 62.

¹⁰⁵ et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 5/193; İbn Esîr, *el-Kâmil*, 3/30.

¹⁰⁶ et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 5/272.

¹⁰⁷ et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 6/80.

¹⁰⁸ et-Taberî, *Tarihû't-Taberî*, 6/106-107.

Burada ifade edilen kehanetin Muhtâr es-Sakaffi'ye atfedilen Beda düşüncesiyle benzerliği dikkat çekmektedir.¹⁰⁹ Nitekim Muhtâr savaşa çıkmadan önce taraftarlarına Allah'tan aldığı bilgiye uygun olarak Allah'ın onları zafere ulaştıracağını müjdeleyip zaferle sonuçlanınca ben size bunu bildirmiştim diyerek keramet iddiasında bulunduğu ifade edilmektedir. Aynı kehaneti Mezar Savaşı'nda yapmış, savaş kaybedilince "Allah tarafından bana zafer vaad edilmişti, fakat daha sonra kendisine bedâ oldu (bedâ lehû/değişik göründü)" sözüyle Allah'ın iradesinde değişiklik meydana geldiğini ifade etmiş ve buna kanıt olarak da "Allah dilediğini siler, dilediğini de yerinde bırakır..."¹¹⁰ ayetini zikretmiştir.¹¹¹

Konuyla ilgili araştırmalar yapan Onat'a göre, Abdullah b. Nevf hakkındaki rivayetin Bedâ düşüncesiyle ilişkisi bulunmaktadır.¹¹² Yine Korkmaz, Muhtâr'ın Sebeiyye tanımlanmasıyla ilgili Kürsü olayını dile getirmektedir.¹¹³ El-Kâdi'ye gelince o gulûv kavramı üzerinden bir tahlil yaparak kelimenin basit bir anlamı ihtiva ettiğini bildirmektedir. Ona göre Kûfe'de aşırı görüşleriyle öne çıkan bu şahıslar Muhtâr taraftarlarının eliyle İbnü'l-Hanefiyye'ye şikâyet edilmesi söz konusudur ki Muhtâr buna ses çıkarmamıştır. Dolayısıyla guluv kavramı Hâşebiyye devletinin (67/686-71/690) yıkılmasından sonra istilâhî bir anlam ifade etmediği gibi Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ölümünden sonraki zamanda dahi kavramının istilâhî anlamda kullanılmasının erken olduğuna işaret etmektedir.¹¹⁴

Keysâniyye ve Muhtâriyye ayrımının söz konusu olmadığı bir dönemde kaleme alınmış olan Mürciî bir kaynak olarak bilinen Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin (ö.99/717) Kitabü'l-İrcâ adındaki küçük risalesinde Muhtâr'ın (ö. 67/686) bütün taraftarları için "Sebeiyye" nitelemesi söz konusudur.¹¹⁵ Buradan hareketle bu isimlendirmenin, Şenzeybek'in de ifade ettiği gibi farklı görüşleri olan zümrelerin Muhtâr saflarında yer almasını ve onun buna müsamaha göstermesinin bir sonucu olduğu söylenebilir.¹¹⁶ Dolayısıyla yukarıda ifade edildiği gibi Hâşebiyye ve Sebeiyye gibi siyasi tanımlamalar bu çerçevede gerçekleşmiştir.

3. Keysâniyye'nin İmamet Anlayışı ve Şiî Ayrışma

Şia'nın kavramsal kimliğini kazanması belli aşamalar ile gerçekleşmiştir. Şiî müelliflerden Nevbahtî ve Kummî Şia'nın oluşumunu Hz. Peygamber dönemine kadar götürmektedir.¹¹⁷ Fakat fikir-hadise irtibatı çerçevesinde ilk Şiî fikirlerin H. I. asrın son çeyreğinde ortaya çıkmaya başladığını, Şia tabirinin ise H. II. Asrın ilk çeyreğinde istilâhî

¹⁰⁹ el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firak*, 36.

¹¹⁰ Ra'd/39.

¹¹¹ Avni İlhan, "Bedâ" (İstanbul: TDV, 1992), 5/290-291; eş-Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 149; el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firak*, 39.

¹¹² Onat, *Emeviler Dönemi Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, 110.

¹¹³ Korkmaz, *Tarihin tahrifi*, 80.

¹¹⁴ Vedad El-Kadî - Yusuf Benli, "Keysâniyye'ye Özel Referansla İslam Kaynaklarında Gulât Teriminin Gelişimi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* VII/2 (2007), 245.

¹¹⁵ Sönmez Kutlu, "İlk Mürciî Metinler Ve Kitabü'l-İrcâ" 37/ (1997), 323-327.

¹¹⁶ Şenzeybek, "Muhtâr Es-Sakaffi'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysâni Fikirlerin Ortaya Çıkışı", 104.

¹¹⁷ el-Kummî, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Firak*, 2; Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî en-Nevbahtî en-Nevbahtî, *Firaku's-Şia* (İstanbul, 1931), 2.

bir hüviyete kavuştuğu ifade edilmektedir.¹¹⁸ Bunun yanı sıra ilk Şîî fikirlerin Kûfe'de Muhtâr es-Sekafî ile birlikte mevali ve Arap bedevileri arasından çıktığı dile getirilmiştir.¹¹⁹ Bu bakımdan Keysânî fikirlerin teşekkül devri Şîa'nın da kurumsallaşmaya başladığı anlamına gelmektedir.

Hız. Ali'nin oğlu Hüseyin b. Ali'nin Kerbelâ'da şehadetinden sonra, başta Kûfe'de bulunan halk olmak üzere çeşitli çevrelerin Emevilere öfke duyması söz konusudur. Bu sosyal durumun farkında olan Muhtâr es-Sakafî; Muhammed b. el-Hanefiyye'nin kendisini görevlendirdiği şekilde bir iddiayla Kûfe'de siyasi iktidarı ele geçirmiş, Ubeydullah b. Ziyad'ı ve Kerbelâ hadisesine karışan Ömer b. Sa'd b. Ebi Vakkas'ı öldürmekle bir anlamda Hız. Hüseyin'in intikamını almıştır.¹²⁰ Bu da Ali yanlıları arasında sempati kazanmasını sağlamıştır.

Muhtâr taraftarları arasında mevali unsurunun ağırlıkta olduğu bilinmektedir. Fakat Kûfe'de bulunan teb'anın mutedil Şîîlerden ve gulat (aşırı) fikirlere sahip Şîîlerden oluştuğu bilinmektedir. Muhtâr'ın siyasi gayeleriyle ilgili argümanlar incelendiğinde bu teb'adan etkilendiğini görülmektedir. O ilk olarak Kûfe'ye İbnü'l-Hanefiyye'nin imâmeti iddiasıyla gelmiş ve Kûfe yönetimini ele geçirdiğinde verdiği hutbe ondan "*mehdi*" olarak söz etmiştir.¹²¹ Burada kullanılan imâmet kavramı semboliktir. Hız. Hüseyin'in intikamını almaya en layık olan kişinin onun kardeşi olması doğaldır. Fakat burada Fatimî ayrışması söz konusu olmadığı için İmametın vasiyetle Ali evlâdına hasredilmediği söylenebilir.¹²² "El-Medî" kavramına gelince el-Kadî onun kullandığı bu ifadenin başlangıçta Hulefa-i Raşidin için kullanılan anlamdan (hulefâ-i raşidîn el-mehdiyyîn) farklı olmadığını ifade etmektedir. Fakat daha sonra Muhtâr'ın İbnü'l-Hanefiyye'nin Kûfe'ye gelmesini engelleme kastıyla ona "Mehdi'nin alametlerinden biri de ona kılıcın işlemeyişidir" demesiyle farklı bir anlam ortaya çıkmaktadır.¹²³ Bu gaybetten sonra beklenen/rec'at eden mehdi anlamında olmasa da Muhtâr'ın Kûfe'de mevcut aşırı(guluv) fikirlere etkilendiğini göstermektedir.

Yine Muhtâr için Bedâ düşüncesi ve nübüvvet iddiası söz konusu edilmektedir. Irakî onun gerçek anlamda bir nübüvvet iddiasında bulunduğunu *hatmü'n-nübüvve* çerçevesinde ifade etmiş ve bu sebeple kâfir olduğunu dile getirmiştir. Hatta bununla kalmamış onun ahir zamanda gelecek deccallerden biri olduğunu söylemiştir.¹²⁴ Fakat konunun Kûfe'de meskûn olan Hind bint Mutekellife ve Abdullah b. Nevf (veya Sevb)¹²⁵ ile yakından ilgili olduğu söylenebilir. Bu iki kişinin gayb bilgisine sahip (nübüvvet anlamında kehanet) olduğuyla düşünceler zikredilmektedir. Ayrıca Muhtâr'ın bu iddiayı siyasi bir delil olarak kullanması söz konusudur. O, kendisinden önce gelen Tuleyha el-

¹¹⁸ Onat, *Emeviler Dönemi Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, 150.

¹¹⁹ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010), 50-55.

¹²⁰ el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, 6/24.

¹²¹ en-Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, 24.

¹²² Onat, "Şîîliğin Doğuşu Meselesi", 110-114.

¹²³ el-Kâdî, *el-Keysâniyye fi't-Târîh ve'l-Edeb*, 123-124.

¹²⁴ el-İrâkî, *Fıraku'l-Müfterika*, 34.

¹²⁵ et-Taberî, *Tarihü't-Taberî*, 6/105-107.

Esedî ve Müseylimetü'l-Kezzâb gibi yalancı peygamberlerden haberdar olmalıdır.¹²⁶ Muhtâr'ın secili ve sihirli sözler ifade etmesi dikkate alınacak olursa onun nübüvvet iddiasıyla ilişkisi daha iyi anlaşılacaktır. Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye H. 73 yılından sonra -büyük bir ihtimalle H. 75 yılında- kaleme aldığı ve Nusaybin Hâşebiyye devletinin yıkılmasından sonra Muhtâr taraftarları için "*kâhinin tabileri*" şeklinde bahsetmesi bu görüşü destekler niteliktedir.¹²⁷ Nitekim kaynaklarda Muhtâr'ı nübüvvet gibi aşırı fikirlere meyletmesindeki önemli faktörün Ebû Amra Keysân olduğu nakledilmiştir.

Muhtâr ölümüyle birlikte H. 67-73 yıllarının Keysâniyye açısından tahlili el-Kadi tarafından tetkik edilmiştir. Bu dönemin en öne çıkan isimleri arasında daha sonra ismi Keysâniyye'den Harbiyye fırkasıyla ilişkili olduğu ifade edilen Abdullah Harb el-Kindî'nin ve Ebû Haris el-Kindî'nin adları zikredilmek suretiyle aşırı eğilimlerinden bahsedilmiştir.¹²⁸ Nitekim Kummî Abdullah b. Harb'i Abdullah b. Sebe'nin görüşleriyle aynı düşüncelere sahip bir kişi olarak tanımlamaktadır. Ebû Haşim'in imâmeti kendisine vasiyet ettiği iddiasıyla ortaya çıkan Abdullah b. Harb ve Harbiyye fırkası kaynaklarda Keysâniyye içinde bir grup olarak görülmüştür. Kûfe'de bulunan sebeiyye'nin Keysâniyye akidesinin oluşmasına etki etmiş olabilir. El-Kadi, gulat fırka Sebeiyye'de Hz. Muhammed'in vasisi anlamında Hz. Ali için kullanılan "*ibnü'l-vasiy*" kavramının Keysâniyye elinde "*el-vasiy ibnü'l-vasiy*" şekline dönüştüğünü söylemesi bu etkiyi göstermesi bakımından önemlidir.

Hz. Ali'nin oğlu İbnü'l-Hanefiyye'nin imâmeti¹²⁹ konusunda fikirlerin onun ölümünden sonra ortaya çıkmış olma ihtimali çok yüksektir. Nitekim onun mehdiliğine inanan Kerbiyye'den Şair Kuseyyir (ö. 105/723) ve Hamza b. Umare'den (ö. 114/732)¹³⁰ söz edilse de Şiî farklılaşmasından söz etmek mümkün değildir. Onat'ın ifade ettiği gibi bu farklılaşmanın Ebû Haşim'in imâmeti vasiyet etmesi şeklinde ortaya çıkan düşüncelerle gerçekleşmesi mümkündür. Yani imâmeti Ali ve evlâdına hasretme düşüncesini fiili anlamda Şiîliğin tezahürü olarak değerlendirir. Ona göre bu düşünce çerçevesinde gerçekleşen ilk-Şiî hareket Muğire b. Said hareketidir.¹³¹

Şiîliğin tezahürü sürecinde İbnü'l-Hanefiyye'nin şahsiyeti etrafında dönem düşünceleri üç grupta incelemek mümkündür. Bunlardan birinci grup Muhammed b. el-Hanefiyye gairdir diyenler,¹³² ikinci grup Muhammed b. el-Hanefiyye ölmüştür, mehdi olarak dönecektir diyenler¹³³ ve imâmetin İbnü'l-Hanefiyye'nin ölümüyle onun oğlu Ebû Haşim'e geçerek farklı gruplara intikaline inananlar.¹³⁴ Bunun dışında imâmetin Hasanîler'e (Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye), Hüseyiniler'e (Zeyne'l-Abdin), Abbasiler'e

¹²⁶ el-Kâdî, *el-Keysâniyye fî't-Târîh ve'l-Edeb*, 115-116.

¹²⁷ Kutlu, "İlk Mürcîî Metinler ve Kitabü'l-İrcâ", 327.

¹²⁸ el-Kâdî, *el-Keysâniyye fî't-Târîh ve'l-Edeb*, 120.

¹²⁹ el-Eş'arî, *Mağâlât*, 17.

¹³⁰ en-Nevbahtî, *Firaku's-Şia*, 25.

¹³¹ Onat, *Emeviler Dönemi Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, 100-110.

¹³² el-Eş'arî, *Mağâlât*, 19.

¹³³ en-Nevbahtî, *Firaku's-Şia*, 25; el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Firak*, 28.

¹³⁴ en-Nevbahtî, *Firaku's-Şia*, 27.

(Muhammed b. Ali b. Abbas) ve Keysâniyye içinde değerlendirilen çeşitli kişi ve fırkalara intikali inanlar söz konusudur.¹³⁵

SONUÇ

Hz. Muhammed'in vefatını takiben Müslümanların ilk ihtilafı hilâfet konusunda ortaya çıkmıştır. Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesi ve devamında Kureyş kendi içinde ihtilafa düşmezken Hz. Ömer'in oluşturmuş olduğu Şurâ heyeti ile birlikte Emevi-Haşimi mücadelesinin başlaması ve Hz. Ali'nin halife seçilmesiyle bunun bir şiddet hareketine dönüşmesi söz konusudur. Hz. Hüseyin'in Kerbela'da katliyle beraber Kûfe'de bulunan mevali ve Arap bedevilerin içinde bulunduğu Tevvabûn ve Muhtâr hareketi gibi muhalefet hareketleri ve bunların Şîilikle irtibatı söz konusu edilmektedir.

İmametın nas ve ta'yınle Hz. Ali ve evlâdına ait olduğunu ileri süren zümreler için kullanılan Şîi düşüncenin oluşumunda Muhtâr hareketinin önemli bir etkisi vardır. Muhtâr es-Sakafî Hz. Ali'nin, Fatıma'dan olmayan oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imâmetini iddia ederek Hz. Hüseyin'in kanını talep etme adına Kûfe merkezli bir hareket başlatmıştır. Başta sembolik bir anlamı ihtiva eden bu imâmet iddiası çerçevesinde şekillenen itikadi düşünceler Ebû Amra Keysân şahsında Keysâni akidenin teşekkülüne giden bir kapı aralamıştır. Kûfe'deki gali düşüncelere sahip çevrelerin Muhtâr hareketi içinde barınmaları hem Muhtâr'ın siyasi tavrına etki etmiş hem de Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ölümünden sonra ortaya çıkacak Keysâniyye'nin dini-siyasi düşüncesini etkilemiştir. İmametın Hz. Ali ve evlâdına nas ve ta'yin ile hasredilmesinde önemli bir etkiye sahip olan vasiyet düşüncesinin de Keysâniyye ve galî fırkaları içinde tezahürü söz konusu edilmektedir.

Hicri I. asrın sonlarında ve hicri II. asrın ilk çeyreğinde ortaya çıkan Keysâni fikirlerden önce imâmetin Haşimîlerde bulunması ve daha sonra imâmetin vasiyyeti düşüncesiyle Haşimîler dışına intikali söz konusudur. Bu dönemde ortaya çıkan bu iki düşünce Şîi ayrışmaya işaret eden en önemli delillerdir. Nitekim nas ve ta'yin fikriyle imâmetin Hz. Ali evlâdına hasredilmesi zorunluluk gereği gerçekleşmiştir

KAYNAKÇA

Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye.thk. Abdülaziz ed-Dûrî- Abdülcebbar el-Matlubî. Beyrut: Daru't-Talîa', ts.

Akbulut, Ahmet. *Sahabe dönemi iktidar kavgası: Alevi Sünni ayrışmasının arka planı*. Ankara: OTTO Yayınları, 2017.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'l-Fırak*. Beyrut: Daru'l-Âfâk, 1977.

Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-Eşrâf*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1996.

Bozan, Metin. "İmamiyye Şiası'nın Peygamberlik ve İmamet Anlayışlarının Mukayesesi". *Dini Araştırmalar* 9/26 (01 Haziran 2006).

Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend. *Ahbâru't-Tivâl*. Kâhire: İhyâ, 1. Basım, 1960.

¹³⁵ en-Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, 28-29. el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 28; el-Eş'arî, *Mağâlât*, 17-20.

- Ecer, Ahmet Vehbi. "Abdullah b. Zübeyr'in Halifeliği ve Kurduğu Devlet". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1998), 155-156.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan. *Maḳâlâtü'l-İslamiyyîn*. Wiesbaden, 1963.
- Güneş, Hüseyin. *Dinî, Siyasî ve Sosyal Etkisi Açısından Muhammed b. Hanefiyye ve Hayatı*. Konya, 2009.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Tarih*. Beyrut: Daru'l-Kalem, 1397.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemû'l-Büldân*. Beyrut: Daru'l-Sâdır, 1995.
- Harputlu, Ali Hüsni. *Muhtar es-Sakafî*. Kâhire: Masrî, 1962.
- İrâkî, Ebu Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasen el-İraki el-Hanefî. *Fıraku'l-Müfterika*. Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1961.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu Dımaşk*. Darû'l-Fikr, 1995.
- İbn Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil*. Beyrut: Daru'l-Kitabu'l-Arabî, 1997.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Kitâbü'l-İber*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1988.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Darû'l-Türâs, 1. Basım, 1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-İmâme ve's-Siyâse*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2017.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-Maârif*. Kâhire: Hey'etü'l-Masrîyye, 3. Basım, 1992.
- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb b. Miskeveyh el-Hâzin. *Tecâribü'l-Ümem*. Tahran, 3. Basım, 2000.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakât*. Beyrut: el-İlmiyye, 1990.
- İlhan, Avni. "Bedâ". 5/290-291. İstanbul: TDV, 1992.
- Kâdî, Vedâd. *el-Keysâniyye fî't-Târîh ve'l-Edeb*. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1974.
- Kadî, Vedad - Benli, Yusuf. "Keysâniyye'ye Özel Referansla İslam Kaynaklarında Gulât Teriminin Gelişimi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* VII/2 (2007), 241-276.
- Korkmaz, Sıddık. *Tarihin tahrihi: İbn Sebe meselesi*. Ankara: Araştırma, 2012.
- Kuleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'küb b. İshâk el-Kuleynî er-Râzî. *Usulü'l-Kâfî*. Beyrut: el-Fecr, 1. Basım, 2007.
- Kummî, Sa'd b. Abdillâh Ebi Halef el-Eş'ari. *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*. Tahran, 1963.
- Kutlu, Sönmez. "İlk Mürciî Metinler Ve Kitabü'l-İrcâ" 37/ (1997), 323-327.
- Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed' ve't-târîh*, ts.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî. *et-Tenbîh ve'l-işrâf*. Kâhire: Savî, ts.
- Mısrî, Ebû Saîd. *el-Mûciz fî Tarihi'l-İslam*, ts.
- Nabhâ, Hızır Muhammed. *Müsnedü Hişam b. Hakem*. Tahran: Mecmeu'l-Buhusi'l-İslamiyye, 1434.
- Naşî el-Ekber, thk. Yosef Wan Ess. *Mesailü'l-İmame*. Beyrut, ts.

- Nevbahtî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî en-Nevbahtî. *Fıraku's-Şia*. İstanbul, 1931.
- Onat, Hasan. *Emeviler Dönemi Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*. İstanbul: Endülüs, 2016.
- Onat, Hasan. "Şiiliğin Doğuşu Meselesi". *A.İ.F.D.* 37/1 (ts.), 79-117.
- Öz, Mustafa. "Hişâm b. Hakem". C. 18. İstanbul: TDV, 1998.
- Öz, Mustafa. "Muhammed b. El-Hanefiyye". 30/537-539. İstanbul: TDV, 2005.
- Razi, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî. *İ'tikâdât*. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Rıza, Şeyh Muhammed Muzaffer. *Sakife*, ts.
- Ruhayli, İbrahim b. Âmir. *el-İntisâr li's-suhubi ve'l-âl*. Medine, 2003.
- Seyf b. Ömer, Seyf b. Ömer et-Temimi el-Esedî. *el-Fitne ve Vak'atu Cemel*. Daru'n-Nefâis, 1993.
- Şehrîstânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. el-Halebî, ts.
- Şenzeybek, Aytekin. "Muhtâr Es-Sakafî'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysânî Fikirlerin Ortaya Çıkışı". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 15/2 (01 Ekim 2015), 343-370.
- Şenzeybek, Aytekin. "On İki İmam Dönemi Bazı İmamet Prensipleri". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 19/2 (31 Aralık 2019), 571-592.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Tarihû't-Taberî*. Beyrut: Daru't-Türâs, 2. Basım, 1387.
- Utku, Nihal Şahin. "Kerbelâ Sonrasında Muhammed b. Hanefiyye'nin Yükselişi ve Siyasi Duruşu". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55/55 (30 Aralık 2018), 1-26.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd. *Kitâbü'r-Ridde*. Beyrut: Darû'l-Garbû'l-İslâmî, 1990.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukûtu*. Ankara: TTK, 1989.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*. Kâhire: Daru'l-Hadis, 1427.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Târîhu'l-İslâm*. Daru'l-Garbu'l-İslâm, 2003.